

Toekomstperspectief kerkelijk erfgoed en begraafplaatsen Apeldoorn

*Afbeelding voorzijde: Begraafplaats
en kerk Protestantse Gemeente
te Loenen Veluwe (afbeelding
Gemeente Apeldoorn)*

Toekomstperspectief kerkelijk erfgoed en begraafplaatsen Apeldoorn

Inhoud

1. Onderzoeksopzet	08
Doel	08
Reikwijdte van het onderzoek	08
Betrekken belanghebbenden	08
Aanpak	09
2. Gebedshuizen en begraafplaatsen in Apeldoorn: feiten en cijfers	11
Gebedshuizen	11
Begraafplaatsen	13
3. Resultaten onderzoeksfase: huidige en toekomstige situatie	15
Situatie gebedshuizen	15
Situatie begraafplaatsen	18
4. Resultaten onderzoeksfase: kansen	20
Kansen gebedshuizen	20
Kansen begraafplaatsen	22
5. Uitvoeringsagenda	24

BIJLAGEN

1. Overzicht kerken en begraafplaatsen
2. Cultuurhistorische Quick Scan
3. Opzet enquêtes
4. Rapportage Duurzame Routekaart kerken
5. Het Verhaal van de kerken en begraafplaatsen

Inleiding

Apeldoorn heeft een groot aantal prachtige kerken en monumentale begraafplaatsen. Deze nemen een belangrijke plaats in onze stad in. De gemeente Apeldoorn vindt het belangrijk dat deze plekken en gebouwen behouden worden omdat ze van monumentale of cultuurhistorische waarde zijn. Maar ook omdat Apeldoorners er nog altijd graag gebruik van willen maken. De toekomst van kerken raakt ons allemaal.

Dat deze plekken bewaard blijven, is met de ontwikkelingen in onze samenleving niet vanzelfsprekend. Minder mensen bezoeken een kerk waardoor steeds meer kerkgebouwen, soms zichtbaar, soms onzichtbaar, leeg komen te staan. Voor de begraafplaatsen geldt dat soms graven worden geruimd waarvan het grafmonument cultuurhistorische waarde heeft. Dat willen we voorkomen, omdat zo een belangrijk deel van ons monumentale erfgoed niet meer gebruikt wordt en verloren dreigt te gaan.

Werken aan een vitaal kerkenlandschap en betekenisvolle begraafplaatsen doen we dan ook het beste samen. Van oorsprong is een kerk een plek van samenkomst en overdenking. Daarnaast geeft een kerkgebouw identiteit aan de omgeving, als een baken in het landschap of herkenningspunt in de wijk. Het is vaak een publieke plek die toegankelijk is voor iedereen. Gebedshuizen zijn ontmoetingsplekken, dragers van (cultuur)historie en architectonische hoogstandjes uit verschillende tijden. Ze markeren ons verleden en hopelijk ook onze toekomst. De ontkerkelijking en de individualisering van de samenleving leiden tot een groeiende (soms verborgen) leegstand. Anderzijds zien we de behoefte aan zingeving en nieuwe vormen van verbinding. Het onderzoek naar de potentie van een gebedshuis is een vraagstuk van visie en ambities van de eigenaar, huidig en toekomstig ruimtegebruik, onderhoudskosten, beschikbare financiële middelen, ligging, bestaande voorzieningen en organisatiekracht. Maar het is ook een vraagstuk van de wensen en behoeften van de omgeving, bestaande initiatieven rondom de gebouwen en mogelijke samenwerkingspartners. Niet alle kerken worden nog gebruikt voor religieuze doeleinden en door ontkerkelijking is er meer vraag naar ander gebruik. Hoe ziet de toekomst van de kerken eruit? En hoe kunnen we het kerkenlandschap behouden?

Begraafplaatsen zijn plekken van bezinning en herinnering en vertellen verhalen van vervlogen tijden. De grafstenen zijn stille getuigen van het verleden. Begraafplaatsen vormen ook een onderdeel van ons collectief geheugen. Het beheer en onderhoud van begraafplaatsen vraagt om middelen en expertise op het gebied van rood (bouwwerken), groen (aanleg, beplanting, inrichting), grijs (grafmonumenten) en blauw (waterpartijen). Voor de gemeentelijke begraafplaatsen bestaat een professionele organisatie. Maar voor de kleinere, aan kerken gebonden, begraafplaatsen is dit minder vanzelfsprekend. Die kampen met een terugloop van het aantal kerkleden en met minder begravingen en minder vrijwilligers voor het onderhoud. Hoe zorg je voor een goede organisatie en exploitatie van begraafplaatsen? Hoe geef je vorm aan de veranderende vraag rondom begraven? En hoe borg je de (niet altijd beschermde) cultuurhistorische waarden van de begraafplaatsen?

Dit Toekomstperspectief kerkelijk erfgoed en begraafplaatsen is een resultaat van samenwerking tussen eigenaren, experts en de gemeentelijke overheid. Binnen deze groep is een breed gedragen besef dat behoud van kerkgebouwen en monumentale kwaliteiten van belang is en om maatwerk vraagt. Er is behoefte aan een praktisch toepasbaar en eenvoudig raadpleegbaar product, dat bruikbaar is vanuit de invalshoeken van eigendom, behoud, gebruik en ontwikkeling. Daarom is gekozen voor verschillende eindproducten en vervolgstappen die zijn opgezet als informatiebron en wegwijzer rondom het gebruik en hergebruik van kerkgebouwen en begraafplaatsen.

Peter Messerschmidt, wethouder voor Cultuur & Erfgoed

1. Onderzoeksopzet

Sinds 2019 zet de rijksoverheid actief in op de toekomst van religieus erfgoed met de nationale kerkenaanpak. Deze samenwerking van provincies, gemeenten, kerkeigenaren en verschillende erfgoedorganisaties is mogelijk gemaakt door het ministerie van OCW. Een van de programmalijnen is de Kerkenvisie, een strategische visie op de toekomst van meerdere kerkgebouwen binnen een gemeente of regio. Het opstellen van een Kerkenvisie gebeurt in samenspraak met de gemeente, kerkeigenaren, inwoners en erfgoedorganisaties. Het gaat dan over alle kerkgebouwen in die gemeente: monumentaal en niet-monumentaal, nieuw en oud, ongeacht geloof. In Apeldoorn is de wens voor een Kerkenvisie geuit door de gemeenteraad en door het college van Kerkrentmeesters van de Protestantse Gemeente Apeldoorn. Als gemeente hebben we vervolgens gekozen om in het traject ook de begraafplaatsen mee te nemen. Net zoals kerken zijn het plekken van bezinning, al dan niet met een religieuze grondslag. We stellen daarom in Apeldoorn een Toekomstperspectief voor kerkelijk erfgoed en begraafplaatsen op.

Doel

Het Toekomstperspectief geeft inzicht in de problematiek en kansen rondom het huidige en toekomstige gebruik van kerken en begraafplaatsen. Op die manier kunnen de verschillende betrokkenen tijdig anticiperen op veranderingen waarmee de instandhouding van dit waardevolle (potentiële) erfgoed wordt geborgd.

Reikwijdte van het onderzoek

Kerken

Het Toekomstperspectief richt zich specifiek op gebouwen die oorspronkelijk zijn gebouwd als kerk of gebedshuis. De reden voor deze focus is dat deze typologie vanuit het cultuurhistorisch perspectief herkenbaar en kenmerkend is. Ook herbergen deze gebouwen vaak specifieke en bijzondere interieuronderdelen (orgel, preekgestoelte, kerkbanken), kunst en andere roerende zaken. Dit maakt de opgave voor instandhouding en herbestemming anders dan gebouwen die niet als kerk of gebedshuis zijn gebouwd. Ook kerken die in de loop van de tijd zijn herstemd en nu dus een andere functie hebben, vallen binnen de scope.

Bij de inventarisatie zijn zowel kerken, kapellen, een synagoge, een tempel als een moskee meegenomen. In breed Protestantse kringen wordt alleen over kerken en kerkgebouwen gesproken. De term gebedshuizen wordt veelal bij andere religies gebruikt. In deze rapportage hanteren we beide begrippen door elkaar.

Begraafplaatsen

Tijdens het proces om te komen tot dit Toekomstperspectief werd duidelijk dat Apeldoorn veel meer begraafplaatsen telt dan gedacht. Van de negentien getelde begraafplaatsen zijn er dertien in gebruik voor de lokale gemeenschap. Vijf hiervan zijn de gemeentelijke begraafplaatsen. Daarnaast zijn er acht zogenaamde 'bijzondere' begraafplaatsen¹. Dit zijn meestal kleinere begraafplaatsen die gekoppeld zijn aan kerkgemeenschappen. Sommige begraafplaatsen liggen letterlijk als 'kerkhof' bij de kerk, andere als verborgen oases in de openbare ruimte. Het zijn vaak groene besloten plekken met een eigen sfeer en identiteit.

Voor zowel de kerken als begraafplaatsen richt het Toekomstperspectief zich specifiek op de gebouwen en terreinen met erfgoedwaarde.

Betrekken belanghebbenden

Om te komen tot een Toekomstperspectief zijn eigenaren en beheerders van de kerken en begraafplaatsen betrokken. Dit is gebeurd via een startbijeenkomst op 20 februari 2023 waarvoor alle eigenaren en beheerders zijn uitgenodigd. Vervolgens is een enquête uitgestuurd voor de gebouwen en terreinen die tot de 'werkcollectie' horen, gevolgd door verdiepende gesprekken. Daarbij is ook gesproken met kerkbestuurders die meerdere kerken onder hun hoede hebben of hebben gehad, zoals de Protestantse Gemeente Apeldoorn (PGA) en de Katholieke Sint Franciscus Parochie. Daarnaast is met de Commissie Omgevingskwaliteit (CieO) gesproken en zijn de Stichting Apeldoornse Monumenten (SAM) en Erfgoed Platform Apeldoorn (EPA) betrokken. Nadat het Toekomstperspectief is vastgesteld door het college en de Raad is geïnformeerd, vindt een afsluitende bijeenkomst plaats met bovengenoemde betrokkenen. In deze bijeenkomst zal worden ingegaan op deze rapportage, de tot dan toe gerealiseerde producten en op de uitvoeringsagenda voor de toekomst.

Beleid

Met het Toekomstperspectief sluiten we aan bij verschillende beleidsvisies:

- *Woest Aantrekkelijk Apeldoorn, Omgevingsvisie (2022)*. In de visie wordt erfgoed als kans gezien: "We zijn een aantrekkelijke stad met een groene huiskamer en veel cultureel erfgoed. Deze identiteit willen we graag behouden. Onze cultuurhistorische waarden zijn een belangrijk vertrekpunt voor nieuwe ontwikkelingen, net als bescherming van erfgoed. Behoud door ontwikkeling noemen we dat. We zoeken

1 Begrip uit Wet op de lijkbezorging

duurzame nieuwe functies en grijpen stadstransformatie aan om toekomstige cultuurwaarden toe te voegen.”

- *Parken van herinnering, notitie Uitvaart en gedenken in Apeldoorn 2021-2040*. In deze nota, die zich richt op de vijf gemeentelijke begraafplaatsen, wordt aangegeven dat de gemeentelijke begraafplaatsen een afspiegeling vormen van de kernkwaliteiten van Apeldoorn en van de Nederlandse begraafcultuur. De nota hanteert onder meer als uitgangspunt: respect voor natuur, erfgoed en culturele waarden.
- *Apeldoorns Karakter, cultuur- en erfgoednota Apeldoorn 2021-2024*. Het beschermen en behouden van erfgoed is hierin een van de uitgangspunten van het beleid, evenals het inzetten op herbestemming en transformatie van erfgoed, onder meer van religieus erfgoed. Ook is opgenomen dat het verhaal van Apeldoorn meer wordt verteld, met aandacht voor het verleden en een blik op de toekomst.

Aanpak

Als eerste is een inventarisatie gemaakt van alle gebedshuizen en begraafplaatsen in de gemeente (zie bijlage 1)². Vervolgens zijn de (gedeeltelijk) niet beschermde gebedshuizen en begraafplaatsen, waarvan de verwachting was dat deze erfgoedwaarde hebben, gewaardeerd via een Quick Scan. Dit onderzoek is in de periode januari tot februari 2023 uitgevoerd door Witteveen en Bos en opgenomen als bijlage 2. Voor de waardering zijn de criteria uit de Monumentenverordening Apeldoorn 2012 aangehouden. Daarbij is gekeken naar de architectuurhistorische waarde, stedenbouwkundige waarde en cultuurhistorische waarde. Van elk van deze criteria is aangegeven of het betreffende gebedshuis hoge waarde, enige waarde of geen waarde heeft.

De voorgaande stappen hebben geleid tot het samenstellen van een ‘werkcollectie’ van 53 gebedshuizen. Hierbij zijn alle gebedshuizen met (potentiële) erfgoedwaarde als uitgangspunt genomen.

Voor de begraafplaatsen bestaat de ‘werkcollectie’ uit dertien begraafplaatsen die (potentiële) erfgoedwaarde hebben en functioneren voor de lokale gemeenschap. De losse graven en opgeheven begraafplaatsen maken geen deel uit van dit Toekomstperspectief. Voor het complex Nationaal Ereveld en de veteranenbegraafplaats Loenen geldt dat deze een nationale status genieten. De rol van de gemeente bij deze begraafplaatsen is zeer beperkt. In hoofdstuk 2 van dit rapport wordt nader ingegaan op de kerken en begraafplaatsen met erfgoedwaarde.

Voor de werkcollectie is een analyse gedaan aan de hand van een enquête, waarmee zaken in beeld zijn gebracht als het huidige gebruik, verwacht toekomstig gebruik, eventuele hulpvragen alsmede informatie over sociaal maatschappelijke activiteiten en medegebruik van de gebouwen en situatie en

ambities, zie bijlage 3. In de enquête die is uitgezet onder de eigenaren van begraafplaatsen, is gevraagd naar exploitatie en onderhoud, publieksbereik en de aanwezigheid van bijzondere waarden. Op basis van de resultaten uit de enquête is vastgesteld welke gebedshuizen en begraafplaatsen kampen met opvallende vraagstukken of met een bedreiging. Met twaalf eigenaren van kerken en met kerkgenootschappen die meerdere kerken in eigendom hebben, is een verdiepend gesprek gevoerd op de eerder benoemde onderwerpen. Daarnaast is met acht eigenaren en beheerders van begraafplaatsen gesproken. Van de resultaten van de enquête en de gesprekken is een bundeling gemaakt van alle kwantitatieve en kwalitatieve opbrengsten. Deze opbrengsten zijn geanalyseerd en weergegeven in hoofdstuk 3.

Voor het onderwerp verduurzaming vond de analyse plaats door het bureau De Groene Grachten. Vervolgens heeft dit bureau op basis van deze resultaten een analyse uitgevoerd naar de verduurzamingskansen van de gebedshuizen binnen de gemeente Apeldoorn. De uitkomsten uit de analyse zijn verwerkt in een routekaart. Dit is een stappenplan met mogelijkheden voor isolatie en installaties inclusief onderbouwende cijfers en figuren. Deze routekaart kan als leidraad fungeren voor kerkeigenaren om ze op weg te helpen met de verduurzaming (bijlage 4).

Daarnaast is opdracht gegeven aan het Monumenten Advies Bureau (MAB) voor het beschrijven van de ontwikkelingsgeschiedenis van de kerken en gebedshuizen en aan Funeralia voor de begraafplaatsen (bijlage 5).

De uitkomsten van de enquête en gesprekken zijn gedeeld in een workshop met gemeenteambtenaren van verschillende beleidsterreinen. In de workshop is de opgave besproken en zijn ontwikkelkansen voor de beleidsterreinen en kerken in de toekomst verkend.

De resultaten zijn ook besproken met eigenaren en beheerders van kerken en begraafplaatsen tijdens een bijeenkomst bij de gemeente op 25 september 2023.

De aanbevelingen en kansen die dat opleverde, zijn weergegeven in hoofdstuk 4. Daarin zijn ook het advies van CieO en de suggesties door de SAM en EPA betrokken.

Voor de verschillende bijeenkomsten en uitgaande nieuwsbrieven zijn steeds de eigenaren en bestuurders van alle gebedshuizen en begraafplaatsen benaderd (dus niet alleen de ‘werkcollectie’), voor zover de contactgegevens bij de gemeente bekend zijn.

Het projectteam heeft in samenwerking met het speelveld de resultaten vertaald in een uitvoeringsagenda met verschillende acties, maatregelen en producten. Dit Toekomstperspectief is daarmee geen eindproduct maar een startpunt voor samenwerking.

Leeswijzer

In dit rapport gaan we in op de onderzoeksopzet, feiten en cijfers, de resultaten van de onderzoeksfase en de kansen die we zien voor kerken en begraafplaatsen. Het laatste hoofdstuk is de uitvoeringsagenda. De vijf bijlagen zijn in een apart document opgenomen.

2. Gebedshuizen en begraafplaatsen in Apeldoorn: feiten en cijfers

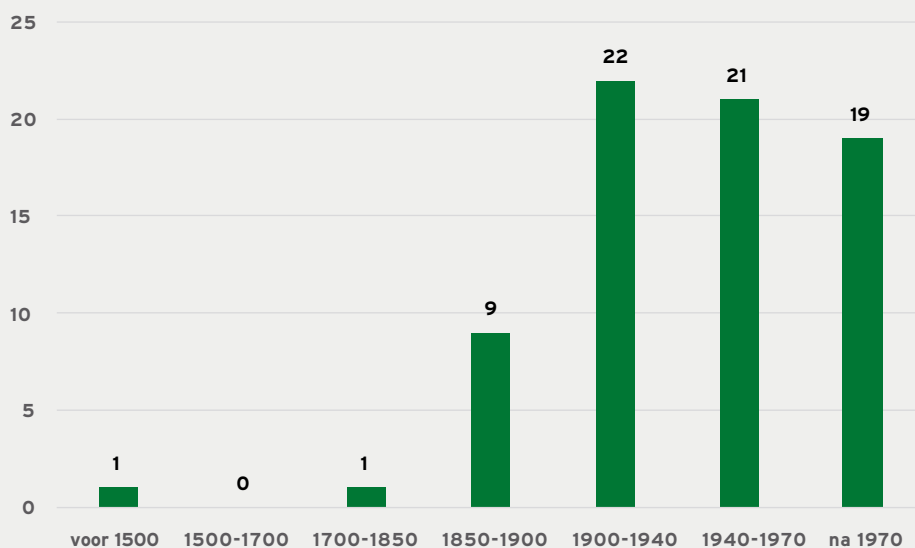
Voor de feiten en cijfers is gebruik gemaakt van de gemeentelijke GeoViewer, erfgoedregisters, redengevende omschrijvingen en websites van kerkgenootschappen, begraafplaatstichtingen en Reliwiki.

Gebedshuizen

In 1999 telde de gemeente maar liefst 98 gebedshuizen, zowel in de stad als in de dorpen en het buitengebied. Nu, 25 jaar verder, is de ontkerkelijking verder voortgeschreden en hebben diverse kerken hun functie verloren. Sommige gebouwen zijn opnieuw religieus in gebruik genomen of herbestemd met een andere functie, maar er zijn ook kerken uit het stads- en dorpsbeeld verdwenen. Binnen de gemeente Apeldoorn zijn we in 2023 tot een overzicht gekomen van 73 nog bestaande gebedshuizen die als gebedshuis gebouwd zijn. Het oudste gebedshuis binnen de gemeente Apeldoorn is de middeleeuwse dorpskerk van Beekbergen uit de 15^e eeuw. Ook het nieuwste kerkgebouw staat in Beekbergen: de Eben Haëzerkerk werd opgeleverd in 2021. Verreweg de meeste gebedshuizen die nu nog bestaan dateren uit de 20^e eeuw. Opvallend is dat geen gebouwen bewaard zijn gebleven uit de periode tussen 1500-1700.

Huidig gebruik van gebouwen

Van de 73 gebedshuizen zijn er op dit moment 48 in religieus gebruik. Zes daarvan zijn in afgelopen decennia opnieuw in religieus gebruik genomen door een ander kerkgenootschap. Een aantal van de 48 gebedshuizen in religieus gebruik kent een meervoudig gebruik en wordt naast de religieuze functie dus ook gebruikt voor andere functies. 23 gebedshuizen zijn herbestemd en hebben een nieuwe functie gekregen, waarvan zes een functie gericht op publiek gebruik³, zoals een sportvoorziening, hotel of ontmoetingscentrum voor de buurt en de overige zeventien een functie die als privaat gebruik kan worden aangemerkt, zoals woning(en), hotel, uitvaartcentrum, kantoor of als locatie voor zorg of onderwijs. Twee kerken zijn in transitie: de Teresiakerk en de Noorderkerk.

Afbeelding 1: Bouwtijd gebedshuizen Apeldoorn

3 'Publiek' zoals gedefinieerd in Van Dale: "voor iedereen bestemd = openbaar, toegankelijk".

De voormalige Zuiderkerk (1939), Zuiderkerkplein 4 Apeldoorn

Status: gemeentelijk monument

Herbestemming: wonen

In 2007 heeft Oomen architecten vier cascowoningen gerealiseerd in de kerk die door bewoners naar eigen smaak ingericht konden worden (afbeelding: Funda).

De voormalige Open Hofkerk (1966-67), Boerhaavestraat 60 Apeldoorn

Status: gemeentelijk monument

Herbestemming: uitvaartcentrum

Sinds 2020 is hier het uitvaartcentrum 'Hof van Afscheid' gehuisvest (afbeelding: www.hofvanafscheid.nl).

Kerkgebouw voormalig Vrije Evangelische Gemeente (1991), Sprengenweg 15 Apeldoorn

Status: waardevol Post70-erfgoed (niet beschermd)

Herbestemming: opnieuw religieus

De kerkelijke gemeente Eglesia in Apeldoorn heeft op 1 januari 2024 een nieuwe locatie betrokken, een leegstaande kerk aan de Sprengenweg (afbeelding: Reformatorisch Dagblad, 5-1-2024).

Voormalige kapel Seminarie (1933-35), Arnhemseweg 348 Apeldoorn

Status: rijksmonument

Herbestemming: opleidingslocatie

Het voormalige aartsbisschoppelijke klein seminarie uit 1935 is gerenoveerd en uitgebreid om de Politieacademie te kunnen huisvesten. De kapel is ingericht als het centrale restaurant (afbeelding: www.atelierpro.nl).

Afbeelding 2: Enkele voorbeelden van nieuw gebruik en herbestemming in Apeldoorn

Denominaties

In Apeldoorn zijn circa 50 gebedshuizen als zodanig in gebruik. Een precieze indeling naar denominatie is moeilijk te geven, in grote lijnen ziet het er als volgt uit:

- Drie kerken behoren tot de Rooms-Katholieke Kerk.
- Negentien kerken behoren tot de Protestantse Kerk in Nederland.
- Ongeveer zes kerken behoren tot de orthodox-gereformeerde stroming (Christelijke Gereformeerde kerken en Nederlandse Gereformeerde Kerken).
- Vijf kerken behoren tot de bevindelijk gereformeerde stroming (Hersteld Hervormde Kerk, Gereformeerde Gemeente en Oud Gereformeerde Gemeente).
- Vier kerkgemeenschappen zijn te rekenen tot de evangelische stroming (De Basis, Berea, Mozaiek 055 en Eglisea).
- Er is in Apeldoorn één moskee die als zodanig is gebouwd, één synagoge en een hindoeïstische tempel. De circa tien gemeenschappen behoren tot verschillende christelijke denominaties (Doopsgezind, Gemeente des Heeren, Gemeente van Apostolische Christenen, Apostolisch Genootschap, Jehovah's Getuigen, Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen, Zevende-dags Adventisten, Nieuw-Apostolische Kerk, Vergadering van Gelovigen en de Baptisten Gemeente Apeldoorn.).

Erfgoedwaarde

Van de 73 gebedshuizen hebben er elf een rijksmonumentale status. Bij één van deze kerken heeft de toren de status van rijksmonument en is de kerkzaal aangewezen als gemeentelijk monument. Achttien andere kerken en de synagoge hebben de status van gemeentelijk monument. Bij de kerken die zijn beschermd als rijksmonument of gemeentelijk monument kunnen ook bijbehorende gebouwen zijn beschermd zoals een pastorie. Een voorbeeld is de voormalige Fabianus- en

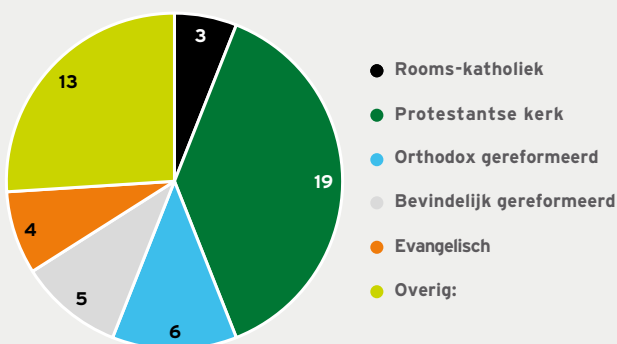
Sebastianuskerk. Kerkhoven bij een kerk, zoals van de Hervormde kerk in Loenen, worden behandeld in de paragraaf begraafplaatsen.

Twaalf kerken zijn door de gemeente aangemerkt als karakteristiek. Karakteristieke panden zijn beschermd via het (tijdelijk) omgevingsplan. Voor deze panden geldt dat ze niet zonder meer mogen worden gesloopt. In het verleden heeft de gemeente onderzoek laten doen naar het aanwijzen van nieuwe gemeentelijke monumenten. In overleg met de betreffende eigenaren is toen besloten drie kerken nog niet aan te wijzen, deze kerken staan sindsdien aangemerkt als kandidaat-monument. Drie kerken liggen in een rijks- of gemeentelijk beschermd stadsgezicht. De overige 24 kerken hebben geen status. Voor dertien van deze kerken is via een Quick Scan potentiële erfgoedwaarde vastgesteld.

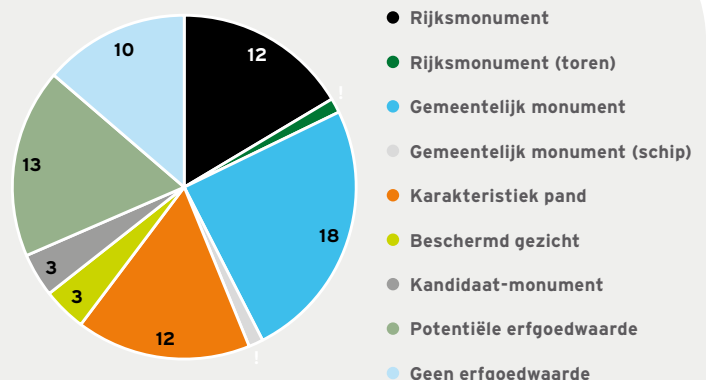
Begraafplaatsen

In 2023 tellen we negentien begraafplaatsen die nog bestaan of waarvan restanten aanwezig zijn. Er zijn vijf gemeentelijke begraafplaatsen: Begraafplaats Soerenseweg in Apeldoorn, Begraafplaats Heidehof in Ugchelen, Begraafplaats Beekbergen, Begraafplaats Wenum en Begraafplaats Uddel. Op Heidehof is een deel gereserveerd voor Rooms-Katholieken en er is een Islamitisch deel.

Verder zijn er in totaal vier Rooms-Katholieke begraafplaatsen, drie in Apeldoorn en één bij de Heilige Antonius Abtkerk in Loenen. Bij de Hervormde kerken van Loenen en Hoenderloo liggen oorspronkelijk Hervormde begraafplaatsen. De begraafplaats in Hoenderloo is inmiddels ondergebracht in een eigen stichting. Apeldoorn heeft ook twee begraafplaatsen van nationale betekenis: het Nationaal Ereveld en de Nationale Veteranenbegraafplaats in Loenen. Jaarlijks komen hier bezoekers uit het hele land, als nabestaande en ook vanwege de historische achtergrond en de fraaie inrichting.

Afbeelding 3: Denominaties gebedshuizen in gebruik

Afbeelding 4: Erfgoedstatus gebedshuizen

De natuurbegraafplaats Westerwolde in Assel is een particuliere begraafplaats. Van alle begravingen binnen de Apeldoorn vindt circa 75% plaats op een gemeentelijke begraafplaats en 25% op een niet-gemeentelijke begraafplaats.

Daarnaast zijn binnen Apeldoorn enkele plekken waar losse graven voorkomen. Zo is er een familiegraf op de Bakenberg en een crypte in kapel Caesarea in Ugchelen. Een 'buitenbeentje' op de lijst is de dierenbegraafplaats op het terrein van het Loo. Tot slot is er de opgeheven begraafplaats bij de Sint-Josephkapel op het terrein van GGNet in Apeldoorn, waarvan de aanleg met groen en een herinneringsmonument van meerdere zwerfkeien nog aanwezig is.

Erfgoedwaarde

De begraafplaats aan de Soerenseweg is aangewezen als rijksmonument vanwege de hoge architectuurhistorische waarde door de aanwezigheid van grafmonumenten uit verscheidene perioden. Ook het poortgebouw met dienstwoning

en dienstruimten in neorenaissancestijl heeft hoge architectuurhistorische waarden. De cultuurhistorische waarden van de begraafplaats zijn hoog vanwege het karakter van het oudste deel van de begraafplaats dat typerend is voor die tijd. Ook zijn er tuinhistorische waarden doordat het originele ontwerp van de begraafplaats goed bewaard is gebleven en vanwege de variatie van oude bomen en heesters. De begraafplaats is een combinatie van een romantisch-landschappelijke en een meer formele opzet.

Begraafplaats Heidehof in Apeldoorn is een gemeentelijk monument. Verder is door de gemeente Apeldoorn een deel van de Katholieke begraafplaats Haagwinde als gemeentelijk monument aangewezen. Ook de begraafplaats van Beekbergen is een gemeentelijk monument. In Loenen zijn de Hervormde begraafplaats, de Katholieke begraafplaats en het Ereveld gemeentelijke monumenten.

Afbeelding 5: Begraafplaats bij de Hervormde Kerk Loenen (afbeelding gemeente)

3. Resultaten onderzoeksfase: huidige en toekomstige situatie

Dit hoofdstuk gaat in op de uitkomsten van de enquête die is gestuurd naar de gebedshuizen en begraafplaatsen uit de werkcollectie en de gesprekken die zijn gevoerd met eigenaren en beheerders van gebedshuizen en begraafplaatsen.

Situatie gebedshuizen

In totaal hebben 28 eigenaren van gebedshuizen de enquête ingevuld. Daarnaast zijn twaalf verdiepende gesprekken gevoerd met kerkeigenaren en kerkbesturen. Alhoewel niet alle gebedshuiseigenaren zijn gesproken, geven de uitkomsten wel een representatief beeld van de opgaven die spelen en de huidige situatie rondom de gebedshuizen.

Veel kerkgemeenschappen krimpen en vergrijzen

Op basis van de gesprekken en de enquête is een voorzichtige inschatting te maken van het aantal leden en dienstbezoekers van de geloofsgemeenschappen in Apeldoorn. Informatie over toename of afname van het aantal leden en dienstbezoekers geeft een indicatie in hoeverre een gemeenschap de instandhouding van een gebouw kan opbrengen. Belangrijk is dat een grote gemeenschap niet 'beter' hoeft te zijn dan een kleine betrokken gemeenschap.

In de enquête en de gesprekken geven enkele gemeenschappen aan dat er een trend van groei te zien is en het ledental toeneemt. Het gaat hierbij om de orthodox christelijke gemeenschappen. De meeste eigenaren geven echter aan dat zowel het aantal leden als het aantal kerkbezoekers een lichte daling laten zien (14 van 28). Bij een klein deel van de geloofsgemeenschappen is een sterke daling te zien (3 van 28). Veel geloofsgemeenschappen vergrijzen of hebben al een hoge gemiddelde leeftijd. Een deel van de daling wordt veroorzaakt door overlijden van gemeenteleden. Met het dalen van het ledental dalen vaak ook de inkomsten voor de instandhouding van het gebouw.

Sommige gemeenschappen zoeken naar manieren om meer kinderen en jongeren te trekken en vast te houden. Er zijn initiatieven als 'Kliederkerk' en 'Feestje in de kerk' en 'Kerk op schoot' in Ugchelen. Veelal is het de groep van jongeren, twintigers en dertigers, die ondervertegenwoordigd is in de kerk. Ook wordt door gemeenschappen gezocht naar samenwerking met andere gemeenschappen. Enerzijds om kosten te besparen, maar ook omdat een grotere gemeenschap en gezamenlijke diensten worden gewaardeerd door leden.

Religieuze gebouwen worden breder gebruikt dan alleen religieus

Veel van de kerken in Apeldoorn worden naast de religieuze bijeenkomsten ook gebruikt voor doordeweekse activiteiten van de gemeenschap. Veel kerken zetten daarnaast in op meervoudig gebruik. Dit betekent dat gebouwen worden verhuurd en op die manier breder worden gebruikt. Eigenaren geven aan dat ze met het beschikbaar stellen van hun gebouw willen bijdragen aan de maatschappij. Daarnaast levert verhuur inkomsten op voor de instandhouding van de gebouwen. Daarbij wordt door veel eigenaren echter wel aangegeven dat met de huidige energieprijzen verhuur steeds minder rendabel is.

Gebedshuizen vervullen een belangrijke maatschappelijke rol in dorpen en wijken

In de enquête en de gesprekken wordt door geloofsgemeenschappen aangegeven dat ze van betekenis willen zijn in de maatschappij. Veel gemeenschappen richten zich concreet op de buurt in de directe omgeving van het kerkgebouw. Door

Afbeelding 6: Bij verschillende kerken zijn deelkasten waar mensen die dat nodig hebben gratis producten kunnen meenemen

verschillende gemeenschappen worden koffieochtenden en maaltijden georganiseerd. Ook zijn er kerken met (sport) activiteiten voor kinderen of rommelmarkten voor het dorp. In verschillende kerken zijn uitgiftepunten voor de voedselbank. In het Christelijk Noodfonds Apeldoorn (CNAP) werken kerken samen aan 'structurele verbeteringen van de leefomstandigheden van inwoners van Apeldoorn'. Een concreet project van CNAP is 'Apeldoorn geeft warmte' waar een gift kan worden aangevraagd door huishoudens die het door de hoge energiekosten moeilijk hebben. Daarnaast is er een project van de gezamenlijke kerken dat vakanties mogelijk maakt voor mensen die dat zelf niet kunnen betalen. Ook is er een goederenbank met meubels, witgoed en fietsen. Verschillende kerken hebben een deelkast waar buurtbewoners, die minder te besteden hebben, levensmiddelen kunnen ophalen. Gemeenschappen geven aan een grotere maatschappelijke rol te willen spelen als dat nodig is. In de dorpen zijn de gemeenschappen rond de kerken niet alleen gebaseerd op religie. Dorpsbewoners voelen zich onderdeel van de gemeenschap, maar zijn niet per definitie actieve kerkgangers.

Gebrek aan vrijwilligers maakt organisatie lastig

Religieuze gemeenschappen zijn veelal afhankelijk van betrokken vrijwilligers. Bestuursfuncties, maar ook organisatie van activiteiten en het onderhoud van gebouwen ligt bij veel geloofsgemeenschappen in de handen van vrijwilligers. Veel eigenaren geven aan blij te zijn met een betrokken groep vrijwilligers, maar zeggen ook dat het vinden van vrijwilligers steeds lastiger wordt, met name als het gaat om bestuursfuncties. In veel gevallen wordt geworven uit eenzelfde pool en hebben personen meerdere vrijwilligersfuncties. Bij enkele gemeenschappen zijn ook vrijwilligers actief die niet noodzakelijkerwijs actieve kerkgangers zijn, bijvoorbeeld in het (tuin)onderhoud.

Onderhoud en verduurzaming is een thema dat speelt voor veel eigenaren van gebedshuizen

Gebruik

Uit de enquête over duurzaamheid, die door twintig gebedshuiseigenaren is ingevuld, komt naar voren dat een groot deel van de gebouwen intensief wordt gebruikt. Er is sprake van intensief gebruik als het gebouw meer dan vier dagdelen per week wordt gebruikt. Meer dan de helft van de oppervlakte wordt gebruikt door groepen groter dan 30 personen.

Verbruik

Voor deze kerken is gekeken naar het jaarlijkse elektriciteits- en gasverbruik. In het algemeen is te zien dat met een grotere gebruiksoppervlakte ook het energiegebruik toeneemt. De trend die in Apeldoorn zichtbaar is, is vergelijkbaar met de landelijke trend van energiegebruik door religieuze gebouwen. Er zijn wel een paar gebedshuizen die aanzienlijk meer energie gebruiken dan het gemiddelde. Dit betekent dat bij ruim de helft van deze kerken een toenemende urgentie is om het energiegebruik actief te verlagen.

Enkele gebedshuizen zeggen geen duidelijk inzicht te hebben in het energieverbruik. Dit bemoeilijkt in veel gevallen het sturen op verduurzaming. Dat gebedshuiseigenaren aangeven het gebruik in de toekomst te willen verbreden, betekent dat het energieverbruik zal stijgen.

Isolatie

Uit de enquête komt naar voren dat de isolatiestaat overwegend matig tot slecht is. Uit de analyse blijkt niet dat er een relatie is tussen het energieverbruik en de mate van isolatie. Wel is er een duidelijke relatie tussen isolatiestaat en het bouwjaar van het gebedshuis, waarbij nieuwere gebedshuizen vaak beter geïsoleerd zijn. Ook de monumentale status is van invloed. Rijksmonumenten hebben de laagste isolatiestaat en

niet-monumenten een hogere. Prioriteit bij verduurzaming ligt dus met name bij de oudere en monumentale gebedshuizen.

Installatie

Rondom installaties is gekeken naar verwarming en ventilatie. De basis van alle gebedshuizen die hebben deelgenomen aan de enquête is een gasgestookte installatie. Het grootste deel hiervan verwarmt de ruimtes door middel van radiatoren of vloerverwarming, zogenaamd watergedragen warmteafgifte. Het ketelvermogen verschilt sterk per gebouw waarbij er weinig relatie lijkt te zijn met de omvang, isolatiestaat en het energiegebruik van het pand. De leeftijd van de installaties varieert enorm. Installaties ouder dan 2010 kunnen inefficiënt zijn, er liggen hier koppelkansen om de verwarmingsinstallatie te verduurzamen.

De ventilatie van de gebedshuizen gebeurt in de meeste gevallen op basis van natuurlijke ventilatie. Dat wil zeggen door naden en kieren of door het openen van ramen en deuren. Slechts één gebedshuis beschikt over een ventilatiesysteem dat warmte kan terugwinnen.

Duurzaamheid als thema

Voor veel eigenaren is verduurzaming een ingewikkeld thema. Met stijgende energieprijzen en vaak grote, slecht geïsoleerde gebouwen, wordt verwarmen steeds duurder. Verschillende eigenaren hebben al maatregelen genomen. Daarbij kan het gaan om vervanging van enkelglas door dubbelglas, maar ook om het houden van diensten in kleinere bijzalen of het organiseren van gezamenlijke diensten zodat maar één kerk hoeft te worden verwarmd.

Eigenaren staan open voor verduurzaming, maar vaak is het ingewikkeld om concreet aan de slag te gaan. Ingrepen zijn kostbaar en veel van de gebouwen worden slechts beperkt gebruikt. De investeringen wegen niet op tegen de verwachte besparing omdat het veelal gaat om grote ruimten die slechts een paar uur per week worden gebruikt. Bij monumenten beperken de beschermde status en de aanwezige waarden de mogelijkheden voor verduurzaming.

Er zijn enkele subsidies en regelingen vanuit de rijksoverheid en de provincie waarop kerkeigenaren een beroep kunnen doen. Bij gemeente Apeldoorn is er daarnaast een Duurzaamheidsdienst voor monumentale gebouwen, ook kerken kunnen hiervan gebruik maken. Het is echter voor kerkeigenaren niet altijd duidelijk op welke subsidies zij aanspraak kunnen maken.

In bijlage 4 zijn de uitgebreide resultaten van de duurzaamheidsenquête opgenomen.

Eigenaren zijn op zoek naar duurzame exploitatie

Voor een deel van de gebedshuizen geldt dat de religieuze functie de hoofdfunctie is en dat de exploitatie geheel afhankelijk is van de vrijwillige bijdragen van leden. Daarnaast is er het voorbeeld van de Grote Kerk in Apeldoorn waarbij de exploitatie voornamelijk afhankelijk is van verhuur. Voor de meeste gebedshuizen geldt dat zij hier ergens tussenin zitten en dat er een beperkte mate van verhuur is aan derden. Sommige eigenaren geven aan op zoek te zijn naar verbreding van de exploitatie, maar niet goed te weten hoe dit vorm te geven. Daarnaast is het voorzieningenniveau en de bemanning voor veel gebouwen een knelpunt. Voor verbreding van de exploitatie moeten voorzieningen op peil worden gebracht, maar dit vraagt vaak om grote investeringen. Daarnaast kan wet- en regelgeving een beperking zijn voor verbreding van het gebruik van gebedshuizen (tapvergunning, maatschappelijke bestemming in bestemmingsplan).

Behoeftte aan onderling contact tussen kerkeigenaren

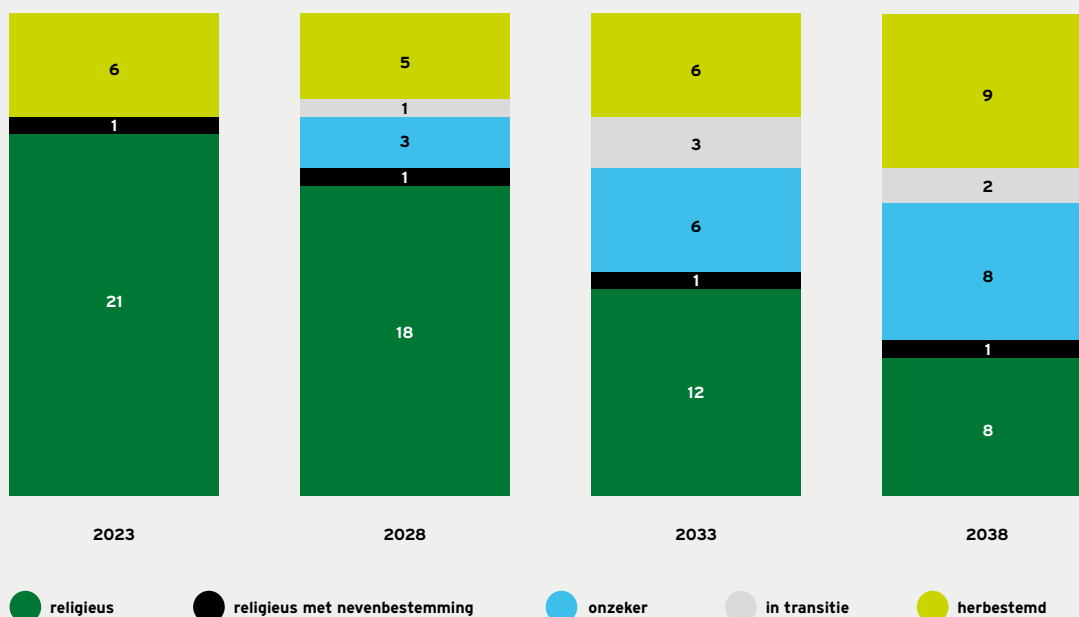
Hoewel er op religieus gebied soms verschillen zijn, wordt tussen kerken onderling al veel samengewerkt. Dit kan gaan om diaconale projecten zoals in het Christelijk Noodfonds Apeldoorn in het gezamenlijk organiseren van activiteiten. Toch geven kerkbesturen aan dat er behoefte is aan meer contact met andere kerkbestuurders, vooral over praktische zaken. Om van elkaar te leren en elkaar te inspireren.

Contact met gemeente

De verantwoordelijkheid voor gebedshuizen ligt in veel gevallen in handen van vrijwilligers. Eigenaren van gebedshuizen die de afgelopen jaren contact hebben gehad met de gemeente zijn overwegend positief. Besturen geven wel aan dat het fijn is als de gemeente een meedenkende houding aanneemt en dat het ingewikkeld kan zijn om de weg te vinden binnen de gemeentelijke organisatie. Voor vragen op verschillende terreinen zijn verschillende contactpersonen. Vragen van kerkeigenaren kunnen heel divers zijn. Van sociaal-maatschappelijke initiatieven tot ruimtelijke vraagstukken.

Toekomstverwachting is voor deel van de gebedshuizen onzeker

Aan kerkeigenaren is gevraagd hoe zij de toekomst van hun kerkgebouw voor zich zien. Van de 22 gebedshuizen die de enquête hebben ingevuld en die nu in religieus gebruik zijn, denken negen nog met zekerheid in religieus gebruik te zijn over vijftien jaar. Acht eigenaren zeggen dat het voor hen onzeker is of hun gebouw over vijftien jaar nog in religieus gebruik is. Enkele kerkeigenaren hebben al concrete ideeën voor de herbesteding van hun gebouw. Deze informatie laat zien dat de trend die landelijk te zien is ook in Apeldoorn van toepassing is. Wanneer we deze lijn doortrekken naar alle gebedshuizen in Apeldoorn, kan worden gesteld dat 60% van de gebedshuizen over 15 jaar een andere bestemming heeft of zal krijgen.

Afbeelding 7: Verwacht gebruik gebedshuizen over 15 jaar

Situatie begraafplaatsen

De enquête voor begraafplaatsen is acht keer ingevuld. Daarnaast zijn gesprekken gevoerd met de eigenaren en beheerders van begraafplaatsen.

Beheer niet-gemeentelijke begraafplaatsen is voor een groot deel afhankelijk van vrijwilligers

De niet-gemeentelijke begraafplaatsen zijn voor onderhoud en beheer voor een groot deel afhankelijk van vrijwilligers. Voor de gemeentelijke begraafplaatsen geldt dat het beheer wordt uitgevoerd door professionals. Op de gemeentelijke, rijksmonumentale begraafplaats aan de Soerenseweg is ook een team van vrijwilligers actief dat ondersteunt in het onderhoud van monumentale grafmonumenten. De betrokkenheid van vrijwilligers komt voort uit de waarde die wordt gehecht aan het begraven binnen de eigen gemeenschap. Dit kan het eigen dorp zijn, maar ook de geloofsgemeenschap waar men bij betrokken is.

Exploitatie van meeste begraafplaatsen is nu nog dekkend

Van de acht begraafplaatsen die hebben deelgenomen aan de enquête melden er zeven dat de exploitatie op dit moment dekkend is. Alleen de exploitatie van de gemeentelijke begraafplaats aan de Soerenseweg is niet dekkend, vanwege de monumentale kwaliteiten (rijksmonument). Om dit op te vangen worden de extra kosten voor beheer en onderhoud opgevangen met instandhoudingsubsidie voor rijksmonumenten van het rijk. Daarnaast is er in 2023 eenmalig een bijdrage

uit het Apeldoornse Erfgoedfonds geweest voor uitvoering van het beheerplan dat is opgesteld voor de begraafplaats aan de Soerenseweg.

Eigenaren geven aan dat de exploitatie sterk afhankelijk is van de inzet van vrijwilligers en dat de exploitatie door het wegvalen van vrijwilligers steeds meer onder druk komt te staan. Ook het afnemen van het jaarlijks aantal begrafenissen en het stijgen van de kosten zijn een risico voor de exploitatie van verschillende begraafplaatsen.

Begraafplaatseigenaren zien verschillende risico's

Op de vraag wat eigenaren van begraafplaatsen zien als knelpunten en risico's wordt meermaals de afhankelijkheid van (oudere) vrijwilligers genoemd. Een groot deel van het onderhoud gebeurt nu door vrijwilligers.

Veranderende wensen rondom begraven stelt begraafplaatseigenaren voor opgaven. Door toename van het aantal crematies daalt het aantal begrafenissen en daarmee dalen ook de inkomsten. De exploitatie van begraafplaatsen is in veel gevallen afhankelijk van de (her)uitgifte van graven. Ook zorgt terugloop van het aantal begrafenissen in combinatie met ruiming van graven voor gaten op de begraafplaatsen. Dit speelt met name op niet-gemeentelijke begraafplaatsen. De gemeentelijke begraafplaatsen kunnen beter inspelen op veranderende wensen. De toename van het aantal crematies zorgt voor extra druk bij het crematorium op de gemeentelijke begraafplaats Heidehof.

Daarnaast leidt de toenemende vraag naar natuurbegraafplaatsen voor een vermindering van het aantal begrafenissen

op reguliere begraafplaatsen. Andere knelpunten die worden genoemd zijn de verduurzamingsopgave en klimaateffecten op de begraafplaatsen. Ook administratieve lasten die toenemen door wijzigingen in wet- en regelgeving worden genoemd.

Cultuurhistorische waarden

In de enquête en tijdens de gesprekken is bijzondere aandacht geweest voor de cultuurhistorische waarden die te vinden zijn op de verschillende begraafplaatsen. Voor niet-gemeentelijke begraafplaatsen die wel als gemeentelijk monument zijn aange-merkt, geldt dat er op dit moment weinig informatie beschikbaar is over de aanwezige waarden.

Begraafplaatseigenaren noemen zelf de aanwezigheid van graven van bijzondere personen en grafmonumenten met een bijzonder ontwerp. Er is behoefte aan breder inzicht in de historische waarden van de verschillende niet-gemeentelijke begraafplaatsen.

Contact met gemeente

Hoewel er wel degelijk contact is tussen begraafplaatseigenaren en de gemeente Apeldoorn, is het voor de gemeente niet altijd inzichtelijk wat er speelt bij de verschillende begraafplaatsen. De gemeente Apeldoorn heeft wel een visie op de gemeentelijke begraafplaatsen, maar de niet-gemeentelijke begraafplaatsen zijn hierin niet meegenomen.

Eigenaren van deze niet-gemeentelijke begraafplaatsen zeggen niet direct hulp nodig te hebben van de gemeente Apeldoorn. Een enkele beheerder geeft aan dat mogelijk ruimte vrijvalt door terugloop van begravingen in de toekomst. In dat geval zou de grond een andere bestemming kunnen krijgen. Hierin is samenspraak met de gemeente gewenst. Ook geven eigenaren aan dat het vinden van rechthebbenden die verhuisd zijn steeds ingewikkelder wordt omdat particuliere begraafplaatsen geen toegang hebben tot de gemeentelijke basisadministratie.

Islamitisch begraven

Er is groei te zien in de behoefte aan lokaal aanbod voor Islamitisch begraven. Momenteel loopt een onderzoek op verzoek van de Apeldoornse moskeeën hoe dit ingepast kan worden.

4. Resultaten onderzoeksfase: kansen

Dit hoofdstuk gaat in op de kansen om het waardevolle religieuze en funeraire erfgoed in de toekomst te borgen en ontwikkelen. Deze kansverkenning is tot stand gekomen in gesprek met eigenaren en beheerders van de gebouwen en de terreinen. Ook tijdens de interne sessie met ambtenaren van verschillende beleidsterreinen van de gemeente Apeldoorn zijn kansen geformuleerd. Daarnaast is de Commissie Omgevingskwaliteit (CieO) om advies gevraagd en is met het Erfgoedplatform Apeldoorn (EPA) en de Stichting Apeldoornse Monumenten (SAM) gesproken. Verder zijn relevante gemeentelijke beleidstukken geraadpleegd.

Kansen gebedshuizen

Gebedshuizen kunnen naast het religieus gebruik een functie vervullen in de wijken

De gemeente Apeldoorn zet in de *Kadernota Maatschappelijke Ontwikkeling 2022-2030* onder andere in op activiteiten en ontmoeting in de verschillende buurten en dorpen. De gemeente financiert zogenaamde ontmoetingsplekken. Deze ontmoetingsplekken zijn vaak te vinden in verzorgingshuizen, culturele instellingen of buurthuizen. Ook zijn er al enkele kerken met een basisontmoetingsplek. Apeldoorners zijn er welkom voor een praatje, een kopje koffie of voor praktische hulp bij procedures of een formulier. Ook worden er allerlei activiteiten georganiseerd op de ontmoetingsplekken. Een overzicht van de huidige ontmoetingsplekken is te vinden via ontmoetelkaarina-peldoorn.nl. Er is vraag naar ontmoetingsplekken in Apeldoorn. Veel gebedshuizen zijn ontworpen als ruimte voor ontmoeting en zijn door hun centrale ligging en faciliteiten geschikt als ontmoetingsplek. Daarnaast zijn veel gebedshuiseigenaren op zoek naar mogelijkheden hun gebouwen van betekenis te laten zijn voor de maatschappij.

Gebedshuizen zijn unieke plekken als het gaat om herbestemming

Veel gebedshuizen in Apeldoorn hebben bijzondere architectuur- of cultuurhistorische waarden. Daarnaast staan ze vaak op stedenbouwkundig interessante locaties en vormen landmarks in dorpen en buurten. Het is daarom een kans om gebedshuizen mee te nemen in gebiedsontwikkeling om zo een unieke plek te behouden. Een inventarisatie, al dan niet in de vorm van een kerkenpaspoort, kan een goed inzicht geven in de waarden en mogelijkheden van het religieus erfgoed. Ook de maatschappelijke bestemming geeft gebedshuizen een bijzondere plek in het stedelijk weefsel. Met herbestemming van gebedshuizen verdwijnt vaak ook een plek met maatschappelijke bestemming uit buurten en dorpen. Visie,

een proactieve houding en een integrale benadering vanuit de gemeente Apeldoorn, biedt mogelijkheid om in een vroeg stadium kansen te verkennen voor gebedshuizen. In een herbestemmingproces kan de zogenaamde transformatieladder als uitgangspunt worden genomen (afbeelding 9). Op deze ladder kunnen zes treden van steeds verdergaande vormen van transformatie worden ingezet. Het onderzoek naar een nieuwe toekomst voor gebedshuizen begint altijd bij het vaststellen welke trede de instaptrede is. Dat verschilt per gebouw, afhankelijk van de geconstateerde waarden. Na het vaststellen van de instaptrede worden de mogelijkheden op die trede onderzocht. Pas als die trede aantoonbaar niet leidt tot bevredigende oplossingen (of niet van toepassing blijkt), komt trede 2 in beeld, en zo verder.

Afbeelding 8: Transformatieladder religieuze gebouwen

De eerste trede op de ladder is religieus gebruik als hoofdfunctie, met eventueel nevengebruik. Daarna volgt meervoudig gebruik waarbij andere functies naast de religieuze functie bestaan, eventueel in combinatie met religieus gebruik. De volgende trede is een publieke en publiek-toegankelijke functie waarbij de kerk beleefbaar blijft voor bezoekers, zoals een culturele invulling, horeca of sport. Als dat niet mogelijk blijkt te zijn kan worden gekozen voor een private functie zoals een kantoorfunctie of woon-/zorgfunctie. In dat geval is het gebouw niet meer beleefbaar voor het grote publiek. In sommige gevallen is tijdelijk gebruik een optie. De laatste stap (sloop) is voor monumentale gebedshuizen in principe niet aan de orde. Voor niet-monumentale gebedshuizen kan dit - afhankelijk van de waarden - anders liggen.

Afbeelding 9: De drie stappen zoals uitgewerkt in de Duurzame Routekaart

Religieus erfgoed kan bijdragen aan de aantrekkelijkheid van binnenstad, wijken en dorpen

Religieus erfgoed neemt een bijzondere plaats in en geeft karakter aan de buurten en dorpen van Apeldoorn. Als de religieuze bestemming onder druk staat, komen er kansen voor het onderbrengen van aantrekkelijke voorzieningen in deze gebouwen. Een voorbeeld van een transformatie in de leisurehoek is de ontwikkeling van een boulderhal in de Fabianus- en Sebastianuskerk in Apeldoorn.

In de zoektocht naar passende bestemmingen zijn er kansen om religieuze gebouwen te koppelen aan (creatieve) ondernemers die ruimte zoeken. Daarbij kan gedacht worden aan (kleinschalige) horeca- of logiesinvulling van deze gebouwen. Het huidige beleid biedt daar tot op zekere hoogte al ruimte voor. Echter, een hotelfunctie (6 of meer kamers) buiten de binnenstad of een grootschalig restaurant, zijn in strijd met het horecabeleid.

Ook beschikken gebedshuizen over ruimten die geschikt zijn voor diverse culturele activiteiten. Denk aan creatieve broedplaatsen, oefenruimte voor koren en muziekverenigingen of als klein podium.

Er zijn kansen voor verduurzaming van religieus erfgoed

Uit het rapport 'Duurzame Apeldoornse kerken en gebedshuizen. Onderzoek en routekaart' dat door Groene Grachten is

opgesteld, blijkt dat er verschillende mogelijkheden zijn om verder te besparen en te verduurzamen (bijlage 4). Om gebedshuizen in Apeldoorn op weg te helpen is in de routekaart onderscheid gemaakt in drie stappen waarbij eigenaren zelf kunnen nagaan wat haalbaar is en hoe hoog de ambities liggen: quick wins, duurzame basis en extra energiezuinig.

Met de routekaart worden handvatten gegeven om per situatie de juiste maatregelen te selecteren. Voor gebedshuizen met een beschermde status kan voor bepaalde stappen verdiepend onderzoek nodig zijn om te toetsen of een maatregel daadwerkelijk haalbaar is, bijvoorbeeld via een maatwerkadvies verduurzaming. Elk gebedshuis, gebruik en ambitieniveau is anders en vraagt om een specifieke benadering. Hoe meer antwoorden men kan geven op de onderstaande vragen, hoe concreter men een eigen routekaart kan maken:

- Wat is de huidige staat van het pand?
- Lig mijn energiegebruik in de buurt van de benchmark of is deze te verklaren aan de hand van de isolatiestaat en het gebruik?
- Wat is de visie of wens ten aanzien van het toekomstig gebruik?

Geloofsgemeenschappen zoeken een gebouw

Terwijl veel traditionele kerken zien dat hun ledental terugloopt, is landelijk een trend te zien van groeiende migrantenkerken. Verschillende van deze kerken zijn op zoek naar

locaties met voldoende ruimte en een maatschappelijke bestemming. Ook zijn kerken soms op zoek naar gebouwen die beter passen bij de omvang van hun gemeenschap. Het herbestemmen van een niet-religieus gebouw naar een religieuze functie is vaak ingewikkeld. Er liggen kansen om bestaande religieuze gebouwen opnieuw in te zetten voor nieuwe gemeenschappen. In Apeldoorn zijn verschillende gemeenschappen op zoek naar een passend onderkomen.

Gebedshuiseigenaren maken niet altijd gebruik van de beschikbare subsidies

De gemeente Apeldoorn heeft verschillende subsidiemogelijkheden. Voor gemeentelijke monumenten zijn budgetten beschikbaar voor onderhoud en restauratie. Ook zijn er subsidies beschikbaar voor maatschappelijke initiatieven, ook vanuit de provincie.

Daarnaast kunnen gebedshuizen een beroep doen op de duurzaamheidsdienst van de gemeente Apeldoorn voor een eerste gesprek. Het Restauratiefonds (<https://www.restauratiefonds.nl/>) biedt met duurzaamheidsleningen extra ondersteuning bij het kwalitatief verduurzamen van monumenten en overig erfgoed. Eén van de geboden regelingen vergoedt een deel van de kosten van een duurzaamheidsadvies door een Duurzame Monumenten (DuMO)-adviseur.

De verantwoordelijkheid voor het aanvragen van een subsidie ligt bij de gebedshuiseigenaren. De gemeente kan eigenaren proactief wijzen op beschikbare subsidies en regelingen door deze te inventariseren en het overzicht te delen.

Vrijwilligers

De gemeente Apeldoorn ziet het belang van vrijwilligers en zet in op het verbinden van inwoners en vrijwilligerswerk. Op de website <https://www.apeldoorn.nl/vrijwilligers> kunnen inwoners een talentscan doen om zo te ontdekken welke vorm van vrijwilligerswerk bij hen past. Via www.apeldoornpaktaan.nl kunnen vrijwilligersvacatures worden gedeeld. Ook wordt ieder jaar een vrijwilligersmarkt georganiseerd waarop organisaties en verenigingen zich kunnen presenteren. Voor niet-religieuze activiteiten met een sociale insteek (voedselbank, tuinonderhoud, klushulp etc.), zijn er kansen voor kerken om aan te sluiten bij dit bestaande platform. Ook voorziet de website van de gemeente in informatie over (collectieve) vrijwilligersverzekeringen.

Kansen begraafplaatsen

Aansluiten op behoefte aan gesprek en rituelen rond de dood

Vroeg of laat krijgt iedereen te maken met de dood. Dit is een maatschappelijk thema dat blijvend speelt. Van oudsher spelen begraafplaatsen hierin een belangrijke rol. Er liggen kansen om dit thema bespreekbaar te maken binnen Apeldoorn,

bijvoorbeeld door in te zetten op publieksbereik en educatieprogramma's rondom begraafplaatsen. Zingeving en herdenken spelen ook een rol. Daar kunnen begraafplaatsen een waardevolle bijdrage aan leveren. Een voorbeeld is het evenement Licht op herinnering dat jaarlijks rond Allerzielen plaatsvindt. Daarnaast is er samenwerking met een stichting die gedenktactiviteiten organiseert. Maar ook maatschappelijk gedreven uitvaartondernemers en de Stichting Vrienden van Begraafplaats Soerenseweg nemen dergelijke initiatieven.

Gemeente kan ondersteunen

Voor begraafplaatsen zijn er, net zoals voor kerken, kansen om aan te sluiten bij bestaande platforms zoals beschreven in de alinea 'Vrijwilligers' onder 'Kansen gebedshuizen'.

Aansluiten bij veranderende wensen rondom levenseinde

Veranderende wensen rondom het levenseinde kunnen ook een kans vormen voor begraafplaatsen. De directe relatie tussen geloofsstroming en begraafplaats is niet meer vanzelfsprekend. Wel is er voor een deel van de samenleving behoefte aan een plek die bezocht kan worden. Liefst in een natuurlijke omgeving. Bij behoefte aan een crematoriumplek, natuurbegraving of een eigentijdse vorm van het laatste afscheid, zou wel zoveel mogelijk aansluiting gezocht kunnen worden bij bestaande begraafplaatsen.

Benutten en ontsluiten van de begraafplaatsen als cultuurhistorische geheugen

Tot aan het einde van de vorige eeuw was begraven de hoofdvorm van het laatste afscheid. Omdat er ook veel graven langdurig konden voortbestaan vormen de begraafplaatsen een collectie van een groot deel van de overleden Apeldoorners in de afgelopen eeuwen. De wijze waarop daaraan uiting is gegeven op de graven en grafmonumenten (funeraire traditie) vertelt veel over de sociale en culturele gelaagdheid van de Apeldoornse bevolking en bijzonderheden van de begraven personen. Juist de verbinding van graven van personen en cultuurhistorie is een interessante bijdrage aan het Verhaal van Apeldoorn. De Vriendenstichting van de Soerenseweg, bijvoorbeeld, heeft op hun website veel informatie over graven van bijzondere Apeldoorners: <https://begravingsoerenseweg.nl/geschiedenis-begraafplaats/>.

Bekendheid en beleefbaarheid van de begraafplaatsen als plek van groen en natuur

Op de meeste begraafplaatsen is een schat aan groen, bijzondere bomen en andere vormen van biodiversiteit te vinden. Omdat begraafplaatsen langdurig voortbestaan en relatief weinig verstoringen kennen kunnen zich hier bijzondere planten en dieren ophouden. Zeker in een stedelijke omgeving zijn dit belangrijke groene plekken. Begraafplaatsen zijn door hun functie naar binnen gekeerd. Een onderzoek naar de betekenis

van deze plekken voor geheel Apeldoorn, bijvoorbeeld in de vorm van doorgaande fietsroutes of natuurexcursies, kan de bekendheid en beleving vergroten. Begraafplaatsen kunnen door hun groene karakter ook deel uit maken van de gemeentelijke groenstructuur. De begraafplaats Soerenseweg is hiervan een goed voorbeeld: hier worden de natuurwaarden al gemonitord en natuurorganisaties organiseren hier jaarlijks meerdere natuurexcursies.

Vervallende onderdelen bij begraafplaatsen kunnen worden gebruikt voor andere functies

Er zijn enkele begraafplaatsen binnen de gemeente Apeldoorn die terreinen in eigendom hebben voor toekomstige uitbreidingen van de begraafplaats. Mogelijk valt er ruimte vrij door de terugloop in het aantal begrafenissen. Door de bestemming van deze terreinen te veranderen, zouden ze (tijdelijk) kunnen worden ingezet voor andere maatschappelijke opgaven.

5. Uitvoeringsagenda

De bevindingen en aanbevelingen uit de analysefase hebben we uitgewerkt in activiteiten. We geven aan op welke wijze we hier in Apeldoorn uitvoering aan willen geven met bijbehorende maatregelen en producten en welke planning daarbij hoort.

	Activiteit	Maatregelen en producten	Planning
1	<p>Borg cultuurhistorisch waardevolle kerken en begraafplaatsen in beleid</p> <p>Wanneer de beleidsuitgangspunten in dit Toekomstperspectief worden overgenomen in beschikbare juridische en beleidsinstrumenten, draagt dit stuk bij aan de uitvoering. Op die manier wordt de doelstelling vastgelegd in transparante regels. Zo krijgen de conclusies en aanbevelingen een nóg stevigere positie.</p>	<p><i>a. Cultuurhistorisch waardevolle kerken en begraafplaatsen in omgevingsplan verankeren</i></p> <p>In de vastgestelde Omgevingsvisie Apeldoorn 2040 is het beter zichtbaar en beleefbaar maken van erfgoed een van de ambities. Het bestaande erfgoed wordt gekoesterd. Ook wordt benoemd dat erfgoed zorgt voor het fundament voor ruimtelijke ontwikkelingen. Het nieuwe omgevingsplan maakt overheden, inwoners en initiatiefnemers duidelijk welke ontwikkelingen en initiatieven mogelijk zijn op een plek. De gemeente moet in het omgevingsplan rekening houden met het belang van het behoud van cultureel erfgoed. Daarbij kan ook nadere sturing aan de omgang met kerken en begraafplaatsen worden gegeven. Dit Toekomstperspectief geeft input voor de uitwerking van deze regels. Alle kerken en begraafplaatsen met een erfgoedstatus worden opgenomen in het omgevingsplan. Voor kerken kan het van belang zijn extra regels op te nemen over de omgeving van de kerk, waarmee de 'landmark'-functie van het gebouw in stand blijft.</p> <p><i>b. Procedure kandidaat-monumenten herstarten</i></p> <p>Voor een deel van de kerken in Apeldoorn uit de wederopbouwperiode, is eerder in overleg met de eigenaar de monumentenstatus niet toegekend. Wanneer de cultuurhistorische waarden nog aanwezig zijn en wanneer de eigenaar instemt, kunnen deze 'kandidaat-monumenten' alsnog aangewezen worden. Het maken van een definitieve keuze geeft duidelijkheid aan eigenaren en gemeente over de bescherming van cultuurhistorische waarden. Bovendien maken de huidige eigenaren zo aanspraak op verschillende subsidiemogelijkheden.</p>	<p>Tweede helft 2024</p> <p>Tweede helft 2024</p>
2	<p>Borg cultuurhistorisch waardevolle kerken in het herbestemmingsproces</p> <p>Omdat kerkelijke gebouwen veelal een maatschappelijke bestemming hebben, verspreid over de verschillende buurten van Apeldoorn, is het belangrijk om naast de cultuurhistorische waarden ook aandacht te hebben voor de bestemming en het gebruik van panden.</p>	<p><i>a. Helderheid in verwachtingen scheppen</i></p> <p>Kerken en begraafplaatsen vormen een bijzondere categorie in de gebouwde en groene omgeving met veelal eigen cultuurhistorische waarden. Bij (functie)wijzigingen kunnen deze waarden bedreigd worden. We nodigen kerkgenootschappen en eigenaren uit om voorafgaand aan de planvorming contact op te nemen met de gemeente. Bij principeverzoeken schetsen we helder het proces dat een initiatiefnemer doorloopt. Onder meer over welke onderbouwing en/of onderzoeken nodig zijn om de wenselijkheid en haalbaarheid te laten toetsen bij het indienen van een initiatief.</p> <p><i>b. Functieverandering volgens transformatieladder</i></p> <p>Bij gebiedsontwikkeling zet de gemeente zich in om het kerkgebouw als unieke plek te behouden.</p> <p>Bij verzoeken voor herbestemming geven we op objectniveau voor de betreffende kerk aan welke functieveranderingen wenselijk zijn. Hierbij kan de zogenaamde transformatieladder als uitgangspunt worden genomen zoals beschreven in hoofdstuk 4.</p>	<p>Nader te bepalen</p> <p>Nader te bepalen</p>

3	Activiteit	Maatregelen en producten	Planning
	<p>Informeert en communiceert over cultuurhistorisch waardevolle kerken en begraafplaatsen</p> <p>Het doel is om recht te doen aan het cultuurhistorisch perspectief en de sociaal maatschappelijke rol van deze markante plekken.</p>	<p><i>a. Digitale kaart kerken en begraafplaatsen samenstellen</i></p> <p>Veel gemeenten stellen kerkenpaspoorten op. Een kerkenpaspoort is een korte inventarisatie van verschillende aspecten van het kerkgebouw. Hierdoor wordt inzichtelijk wat de waarde van het gebouw is en waar de mogelijkheden liggen. Het kerkenpaspoort is een vertrekpunt en een handvat bij het zoeken naar een nieuwe (neven)functie van een gebedshuis. In Apeldoorn maken we geen paspoorten maar een digitale kaart met daarop basisinformatie per kerk of terrein, zoals bouwjaar, architect, erfgoedstatus en een korte beschrijving van de karakteristieken en foto's van het exterieur, interieur en een historische foto. Voor de beschermde kerken en begraafplaatsen linken we door naar de redengevende omschrijving.</p> <p><i>b. Potentieel erfgoed vastleggen</i></p> <p>De kerken en begraafplaatsen die uit onze onderzoeken als (gedeeltelijk) potentieel erfgoed zijn aangemerkt, geven we een aanduiding als 'waardevol pand' of 'waardevol terrein' in de gemeentelijke erfgoedregistratie en op de externe digitale kaart. De terreinen en bouwwerken krijgen daarmee geen formele status. In het geval van herbestemming of andere ontwikkelingen kan deze vorm van erfgoedwaarde wel mee worden genomen in de gesprekken en adviezen.</p> <p><i>c. Het verhaal van de kerken en begraafplaatsen uitdragen</i></p> <p>We hebben het verhaal van de ontwikkelingsgeschiedenis van de kerken en begraafplaatsen laten schrijven. Deze verhalen zijn als bijlagen bij dit Toekomstperspectief gevoegd. Een vervolgstap is om een artikel voor de website 'Het grote verhaal van Apeldoorn' te maken en een flyer samen te stellen die door kerken en toeristische partijen kan worden gedeeld. Specifiek voor begraafplaatsen kan informatie over graven van bijzondere Apeldoorners worden verzameld en ontsloten.</p> <p><i>d. Handreiking (niet-gemeentelijke) begraafplaatsen opstellen</i></p> <p>De gemeente heeft eind 2023 een Quick Scan laten doen naar zeven bijzondere begraafplaatsen (niet in gemeentelijk eigendom) aangevuld met de natuurbegraafplaats in Assel. Naast de geschiedenis en de karakteristieken van de begraafplaatsen is gekeken naar de stedenbouwkundige context, de aanleg en daarmee samenhangende groene aspecten, eventuele waardevolle grafmonumenten of ensembles en andere elementen die van belang zijn. Per begraafplaats is geadviseerd welke grafvelden eventueel nader geïnventariseerd moeten worden.</p> <p>Met behulp van de uitkomsten kan een handreiking worden opgesteld waarmee eigenaren en beheerders de cultuurhistorische waarden van de begraafplaats kunnen borgen.</p>	<p>Eerste kwartaal 2024</p> <p>Eerste kwartaal 2024</p> <p>Tweede kwartaal 2024</p> <p>Start tweede kwartaal 2024</p>

	Activiteit	Maatregelen en producten	Planning
4	<p>Definieer de rol die gemeente kan innemen voor eigenaren en beheerders</p> <p>De opgave is op te lossen in samenwerking tussen de gemeentelijke overheid en de eigenaren. Maatwerk is bij gebedshuizen en begraafplaatsen evident.</p>	<p><i>a. Werkafspraken en kennisuitwisseling initiëren</i></p> <p>Door bijvoorbeeld een jaarlijkse bijeenkomst rond een thema voor kerkeigenaren en begraafplaatsbeheerders te organiseren kan informatie worden gedeeld en ontmoeting plaatsvinden. Daarbij kan worden besproken wie penvoerder wil zijn en de verantwoordelijkheid wil nemen, eventueel met iemand van de gemeente Apeldoorn, voor de organisatie. Op die manier kunnen oplossingen worden gevonden vanuit het speelveld van ontwikkeling, behoud, de markt en de overheid. De eerste jaarlijkse bijeenkomst zal door gemeente Apeldoorn worden geïnitieerd.</p> <p><i>b. Centraal gemeentelijk aanspreekpunt instellen</i></p> <p>Processen slagen met een goede samenwerking. Door het instellen van een centraal aanspreekpunt hebben initiatiefnemers, eigenaren of andere belanghebbenden een mogelijkheid om laagdrempelig met de gemeente in contact te komen. Eén persoon of afdeling kan verantwoordelijk worden gemaakt voor het zorgdragen voor antwoorden op vragen, of het vinden van de juiste weg. Voor kerken kan Gebiedsmanagement een rol spelen als eerste aanspreekpunt. Een overzicht van gemeentelijke contactpersonen en afdelingen waarnaar kan worden doorverwezen kan behulpzaam zijn. Een dergelijk overzicht is ook zinvol voor het callcenter. Voor de begraafplaatsen ligt het voor de hand dat deze rol wordt ondergebracht bij de beleidsadviseur voor gemeentelijke begraafplaatsen.</p> <p><i>c. Wegwijzer kerken en begraafplaatsen opstellen</i></p> <p>Er wordt op dit moment weinig gebruik gemaakt van mogelijke ondersteuning of koppelingen die al bestaan zoals het proces rondom principe-verzoeken, de initiatievenmakelaar, subsidiemogelijkheden, duurzaamheidsregelingen en vrijwilligers. Daarom stellen wij een digitale wegwijzer kerken en begraafplaatsen op om eigenaren, beheerders en andere geïnteresseerden wegwijs te maken binnen de gemeentelijke organisatie. De wegwijzer krijgt een plek op de gemeentelijke website</p> <p><i>d. Interne database kerken en begraafplaatsen up to date houden</i></p> <p>De digitale kaart kerken en begraafplaatsen genoemd onder 3a, is door iedereen te raadplegen. Dat betekent dat privacygevoelige of strategische informatie niet op deze externe kaart is te vinden. Deze data worden echter wel bijgehouden in een intern bestand dat wordt beheerd door de vakgroep Cultuur & Erfgoed. Het gaat daarbij om contactgegevens van eigenaren en beheerders en (indien bekend) de toekomstverwachting in gebruik en beheer van de gebouwen en de terreinen. Daartoe blijven we als gemeente in contact met de eigenaren en beheerders. We onderzoeken de mogelijkheid van een interne digitale kaart, zodat collega's die zich bezighouden met de woonopgave en gebiedsontwikkeling inzicht krijgen in eventueel vrijkomende kerkgebouwen.</p>	<p>Vanaf 2024</p> <p>Continu taak vanaf 2024</p> <p>Eerste kwartaal 2024</p> <p>Continu taak vanaf 2024</p>

Datum: 26 maart 2024

Door: Jacqueline Hautus (Gemeente Apeldoorn)
Henk Kuijpers (Gemeente Apeldoorn)
Henriëtte Sanders (Gemeente Apeldoorn)
Anne-Marie Goudzwaard (COUP)
Henk Jan Lekkerkerk (COUP)

Adviseur: COUP B.V. met medewerking van:
Julia Geven (Witteveen+Bos)
Jill Vervoort (Groene Grachten)

De grootst mogelijke zorgvuldigheid is betracht bij het samenstellen van dit rapport. Echter voor onvolledigheden met betrekking tot deze rapportage, op welke grond dan ook, kan COUP B.V. en/of de samenstellers daarvan op geen enkele wijze verantwoordelijk worden gesteld. De door u verstrekte persoonlijke gegevens in verband met de opdracht zullen niet aan derden verstrekt worden. Gebruik van inhoud en presentatie is mogelijk in overleg met de gemeente Apeldoorn.

Contact met de Gemeente Apeldoorn

Telefoon

14 005

Vanuit het buitenland +31 55 580 15 55
maandag - vrijdag van 08.30 tot 17.00 uur

Bezoeken

Marktpllein 1

Bezoek op afspraak
Maandag t/m woensdag 08.30 - 17.00 uur
Donderdag 08.30 - 19.30 uur
Vrijdag 08.30 - 12.30 uur

Post

Gemeente Apeldoorn
Postbus 9033, 7300 ES Apeldoorn

www.apeldoorn.nl

Colofon

Dit is een uitgave van
de gemeente Apeldoorn

Datum

4 april 2024

Vormgeving

Balyon, Leiderdorp

© 2024 Gemeente Apeldoorn